

I. LINGVISTIKOS TYRIMAI / BADANIA LINGWISTYCZNE

Irena Smetonienė¹

Vilniaus universitetas

Filologijos fakultetas

Taikomios kalbotyros institutas

Universiteto g. 5, LT-01513 Vilnius, Lietuva

E. paštas: irena.smetoniene@ff.vu.lt

Moksliniai interesai: retorika, stilistika, normos teorija ir praktika, kalbos politika, etnolingvistika

Anželika Smetonienė²

Lietuvių kalbos institutas

Raštijos paveldo tyrimų centras

P. Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius, Lietuva

E. paštas: anzelika.smetoniene@gmail.com

Moksliniai interesai: žodžių daryba, leksika, kalbų santykiai, senieji raštai

KALBOS paveikslas lietuviškuose leksikografiniuose šaltiniuose. Sisteminių duomenų analizė

Kalba yra viena iš esminių tautos vertybių, kurioje užkoduota ne tik tautos kultūra, tapatybė, bet ir tai, kas vadinama tautine psichologija. Straipsniu siekiama atskleisti sąvokos kalba paveikslą šiua laikiniuose leksikografiniuose šaltiniuose. Atkreipiamas dėmesys, kad „Lietuvių kalbos žodyne“ iš 10 reikšmių tik keturios paliudytos gyvojoje kalboje, bet būtent jos rodo, kaip sąvoką supranta kalbos vartotojai. „Sinonimų žodyne“ pateikiama gana nemažai kalbos sinonimų, tačiau ne visi jie yra lygiavertiniai. Sinonimai šneka ir žosmė iš tiesų vartojami tomis pačiomis reikšmėmis, kaip ir kalba. Gana artimas savo reikšmėmis yra kitas sinonimas byla, bet jis turi daugiau savų atspalvių ir reikšmių, nesusijusių su kalba. Žodyne pateikiamas ir gana

¹ **Irena Smetonienė** yra Vilniaus universiteto Filologijos fakulteto profesorė. Išleido monografiją *Reklama... Reklama? Reklama!* (2009), su K. Rutkovska ir M. Smetona publikavo monografiją *Vertybės lietuvių pasaulėvaizdyje* (2017).

² **Anželika Smetonienė** Vilniaus universiteto Filologijos fakultete studijavo lietuvių filologiją ir įgijo filologijos bakalauro kvalifikacinį laipsnį. Vėliau baigė lietuvių kalbotyros magistrantūros studijas Vilniaus universitete ir įgijo filologijos magistro kvalifikacinį laipsnį. 2015 m. apgynė daktaro disertaciją *Lietuvių kalbos priesaginiai veiksmažodžiai slavizmai ir hibridai (XVI–XVII a. LDK tekstų pagrindu)*. Dirba Lietuvių kalbos instituto Raštijos paveldo tyrimų centre. Paskelbė 8 straipsnius.

siauros vartosenos sinonimas suoka bei neigiamą konotaciją turintys sinonimai niūksmas, salakas. Tyrimas rodo, kad kalboje egzistuoja ir daugiau kontekstinių sinonimų, pvz., žodis, liežuvis. Naujas reikšmes gali atskleisti ir antonimai, tačiau kalbos atveju „Antonimų žodyne“ pateikiamas tik vienas – tyla. Gyvojoje kalboje antonimų esama ir daugiau, pvz., nežadas.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: kalba, reikšmė, sinonimai, antonimai, žodynas, etimologija.

Įvadas

Turbūt nenuginčijamas faktas, kad kalba yra viena iš esminių tautos vertybių, kurioje užkoduota ne tik tautos kultūra, tapatybė, bet ir tai, kas vadinama tautos mentalitetu, tautine psichologija. Vienoje iš anglų kalba leidžiamų taikomosios lingvistikos metinių apžvalgų rašoma: „valstybė gali sau leisti būti bedievė, bet neįstengia likti bekalbė“ (Grin, Vaillancourt 1997: 44). Vadinasi, kiekvienai tautai kalba yra pamatinė jos vertybė, egzistavimo pagrindas. Anot Aloyzo Gudavičiaus, „kiekviena kalba – tautos sukaupto patyrimo lobynas, jos gyvenimo, istorijos, materialinių ir dvasinių vertybių atspindys, tautos pasaulio samprata – ypatingas, nepakartojamas reiškinys“ (2000: 150). Kalba yra neatsiejama ne tik nuo tautos, bet ir nuo valstybės. Viktorija Daujotytė-Pakerienė kalboje, pasakytoje lituanistinių institutų tyliame proteste 2018 m. gegužės 7 d., teigė: „Kalba yra valstybės protas – neužmirškime šios, nuo Mikalojaus Daukšos ateinančios minties. Tik prigimtinė kalba leidžia valstybės protui, tai didžiajai metaforai, išsiskleisti pasaulyje, jame efektyviai veikti.“ (Daujotytė 2018).

Anot filosofų, žmonės negali realizuoti savo ypatingo tapatumo ir kultūros ateityje, jei neturi pripažintos gimtosios žemės, kalbos, papročių, tautinės savimonės. Lietuvių filosofas Vydūnas yra pastebėjęs, kad kalba tautai yra tas pat, kas gyvybė žmogaus kūnui. Šie du dalykai tiesiog neatskiriami: „Su kalba tauta gyvėja ir nyksta. Kalba aiškiai parodo, koks yra tautos gyvybės stiprumas. Norint gaivinti tautą, pirma gaivinama silpnėjanti jos kalba.“ (1990: 278). Tiek tautos, tiek kalbos charakterį nulemia daug iš pirmo žvilgsnio nereikšmingų ypatybių. Pasak Vandos Zaborskaitės, „kalbos charakterį lemia biologinės prielaidos, tam tikru būdu susiformavusi artikuliacinė bazė, bet dar labiau – tautos istorinė patirtis. Kultūros istorikai, kaip kokie kalbos archeologai, atkasa žodžių giluminius sluoksnius, randa juose duomenų apie senovės mitologijas, apie kadaisė tautų gyventas vietas, apie jų kontaktus su kitomis tautomis. Ne tik žodžiai, bet netgi specifinis kalbos garsynas reiškia tautos pasaulėvaizdį ir pasaulėjautą (yra kalnų ir lygumų, veiklos ir kontempliacijos kalbos). Kalba pavadina visą jutiminio pasaulio konkretybę (per sinonimiką, vaizdinguosius žodžius ir frazeologizmus), ji nusako subtiliausius abstrakčios minties judesius (per abstrakčią leksiką, per filosofijos ar teologijos terminiją).“ (1992: 57).

Šiuolaikiniam žmogui kalba yra bendravimo, darbo priemonė ar įrankis, tačiau ji sieja mus su praeitimi, kultūra, tradicijomis ir tauta, kad ir kur būtume. Bene geriausiai šias mintis iliustruoja rašytojo Valdo Papievio žodžiai: „Lietuvių kalba yra mano namai. <...>

Nori – pyk ant kalbos, nori – ne, nori ja džiaukis, nori grožėkis, nori keik. Jai vis tiek, ji vis tiek yra, ji galiausiai bus tavo patronė, o tu būsi jos vasalas.“ (Papievis 2017).

Šis straipsnis yra parengtas pagal Valstybinės lietuvių kalbos komisijos finansuojamą projektą KALBA. TAUTA. VALSTYBĖ³, kurio esmė – šių trijų konceptų analizė. Nors konceptą sudaro trys viena kitą papildančios dalys (sisteminė, anketų ir šiuolaikinių diskursų analizė), čia apsiribota tik KALBOS koncepto sisteminė dalimi, kuri, anot Jerzjo Bartmińskio (2014), yra svarbiausias duomenų tipas. Tiriama sąvoka ir ją reiškiantis žodis pateikiamas per visą leksikos semantikos tinklą. Į šį tinklą įeina paradigminės ašies (hiperonimai / hiponimai; antonimai, sinonimai, darybiniai ir semantiniai vediniai) ir sintagminės reliacijos (kolokacijos, frazeologijos junginiai, patarlės). Duomenys renkami iš žodynų (bendrųjų, etimologinių, frazeologijos, sinonimų, antonimų). Naudojantis bendraisiais žodynais neapsiribojama tik leksemų definicijų analize: būtina atsižvelgti ir į visus duomenis, esančius žodyno straipsniuose, taip pat į sustabarėjusias kolokacijas bei pavienius žodyno sakinius, atspindinčius žodžio vartojimą. Teorijos autorių nuomone (Апресян 1995, Bartmiński 2015), analizuojant žodynų duomenis galima rekonstruoti leksikografinį pasaulio vaizdą kalboje, tačiau tas vaizdas yra kiek sustabarėjęs ir labai priklauso nuo žodyno pobūdžio, jo sudarymo metodikos. Pavyzdžiui, *Lietuvių kalbos žodynui* (LKŽ) būdingas istoriškumas ir tarminės medžiagos gausa – tai atsispindi jo pavyzdžiuose ir definicijose. Pasitaiko atvejų, kai pateiktuose leksemų aprašuose reikšmės nėra išskirtos definicijomis, todėl būtinas kritiškas pavyzdžių ir definicijų vertinimas. Antra vertus, skirtingi žodynai gali pateikti skirtingus žodžių apibūdinimus, o tai kaip tik ir rodo sąsajas su jų suvokimu. Dėl šios priežasties būtina atlikti žodynų teikiamos informacijos sertifikaciją ją vertinant ir lyginant, pasitelkiant savo kalbinę nuojautą ir remiantis žodynų teikiama medžiaga.

Etimologiniai ir istoriniai žodynai atlieka labai svarbų vaidmenį rekonstruojant pasaulio vaizdą kalboje. Etimologiniai žodynai parodo pirminę semantinę žodžio motyvaciją, kuri sudaro pagrindą kitoms reikšmėms kurtis, o istoriniai žodynai atskleidžia to kūrimosi procesą. Žodynai leidžia stebėti sąvokos genezę, sekti žodžio vartojimą atskirais visuomenės vystymosi etapais, pamatyti reikšmės kitimą ir sąsajas su įvairiais istoriniais įvykiais, atspindėtais žmonių sąmonėje.

Sinonimų ir antonimų žodynų duomenys išryškina semantinę žodžio dominantę, o jos pagrindu sudaromos tiriamojo žodžio reikšmės opozicijos ar pateikiamos jo semantinės paralelės prisideda prie papildomų, konotacinių tiriamojo žodžio savybių atskleidimo.

J. Bartmińskio manymu⁴, tik išanalizavus žodynuose pateiktus duomenis, galima tolesnė koncepto analizė.

Straipsnio tikslas – remiantis kalbinio pasaulio vaizdo metodologija, išgryninta J. Bartmińskio ir jo komandos, dirbančios Liubline, atskleisti sąvokos *kalba* paveikslą

³ Projektas vykdomas pagal Valstybinės lietuvių kalbos komisijos programos „Lietuvių bendrinės kalbos, tarmių ir kitų kalbos atmainų funkcionavimo ir kaitos tyrimų 2011–2020 m. programos“ punktą 2.1 (sutarties nr. K-4/2017). Projekto vadovė I. Smetonienė.

⁴ J. Bartmińskis apie tai kalbėjo Vilniuje, tarptautinėje J. Jablonskio konferencijoje „Reikšmė kalboje ir kultūroje“, vykusioje 2016 m. spalio mėnesį, išsamiai reikšmių nustatymo procedūrą nagrinėjo ir savo straipsnyje (Bartmiński 2015: 19–21).

lietuviškuose leksikografiniuose šaltiniuose. Tai originalus tyrimas, atliktas pagal metodologiją, kuri Lietuvoje yra visiškai nauja, su ja artimiausiai yra susipažinę ir publikavę darbu I. Smetonienė (2017, 2016, 2015), M. Smetona (2017, 2016) ir K. Rutkowska (2017, 2016, 2015). Straipsnyje analizuojama *Lietuvių kalbos žodyne* (LKŽ), *Dabartinės lietuvių kalbos žodyne* (DLKŽ), *Sinonimų žodyne* (SŽ) ir *Antonimų žodyne* (AŽ) pateikta medžiaga, susijusi su sąvoka *kalba*. Tiek tiriamosios sąvokos, tiek sinonimų ištakų ieškoma etimologiniuose žodynuose.

Kalba lietuviškoje leksikografijoje

Lietuviškuose leksikografijos šaltiniuose (LKŽ, DLKŽ) žodžio *kalba* reikšmių nurodoma nevienodai:

LKŽ

1. Žodinio minčių reiškimo sistema.
2. Kalbėjimas, dalijimasis mintimis, pašnekesys.
3. Sakomoji ar pasakyoji mintis, sakomosios ar pasakytosios mintys, pasakymas, pasakojimas, nuomonė.
4. Prakalba.
5. Sugebėjimas kalbėti, žadas.
6. Kalbėsena, balsas (kalbant).
7. Tam tikra kalbos skirtybė, atmaina.
8. Minčių reiškimo būdas, stilius.
9. Tarmė, šnekta.

Ir perkeltinė reikšmė:

10. Kalbą primenantis reiškinys, kas panašu į kalbą.

DLKŽ

1. Žodinio minčių reiškimo sistema.
2. Praktinis sugebėjimas reikšti žodžiais mintis.
3. Tam tikra minčių reiškimo sistemos atmaina.
4. Pašnekesys.
5. Viešas kalbėjimas klausytojams.
6. Ne žodinis minčių reiškinys.

Iš pateiktų reikšmių matyti, kad tiek viename, tiek kitame žodyne linkstama kalbą apibrėžti kaip sistemą, komunikacijos aktą (ypač tai ryšku DLKŽ), LKŽ 1, 5 ir 8 reikšmės iliustruojamos raštu, žodyno arba kalbos specialistų sakiniais: (1) *Kalba yra svarbiausia žmonių bendravimo priemonė* rš. *Žmonių kalba yra tai įvairių įvairiausių žinių aruodas* K. Būg. *Gramatika yra kalbos mokslas* J. Jabl. *Gimtoji kalba* DŽ. *Nacionalinė kalba* DŽ. (5) *Valdininkija paplūsta kalbomis per banketus* rš. *Susirinkime jis pasakė kalbą* DŽ. (8) *Bendrinė kalba* A. Sal. *Rašomoji, šnekamoji kalba* DŽ. *Laikraštinė kalba* DŽ. *Poetinė kalba* DŽ. Gyvosios kalbos pavyzdžių nesama ir prie 9 reikšmės. Šios reikšmės, nors

suformuluotos moksliskai, labai svarbios, nes formuoja šiuolaikinio žmogaus sampratą ir požiūrį į kalbą. Tyrimui labai svarbi yra ir gyvoji vartoseną, nes siekiama atskleisti sąvokos vaizdą žmogaus sąmonėje. Tam reikšmingos gali būti tik 2, 3, 6 ir 10 reikšmės, kurios iliustruojamos tarminiais pavyzdžiais:

Su tavim kalbos galo nerasiu Skr.

Kalba mudviejų nėra kalba mažų vaikų Blv.

Tik įsimink apie Antosę, ji ir užmeta kitą kalbą Skr.

Mokytas žmogus su kiekvienu turi kalbą Srv.

Iki pavalgo, turim su juo kalbos Kt.

Koks protas, tokia ir kalba Ds.

Aš juk ne taip sakiau; norėdamas, teisybė, gali išverst kitaip kiekvieno kalbą Vdžg.

Kalba yr: kas savo nežiūri, tas nieko neturi Skr.

Jo kalba lygiai vėjo švilpa: pro vieną ausį įėjo, pro kitą išėjo Ds.

Man tos kalbos neįkalbėsi, kad arklys pasenė[ja] Šts.

A teip tatai daug mano tos kalbos ir rašysi? Slnt.

Jo kalbos ir į vežimą nesukrausi Nj.

Gera kalba taiso, bloga gadina Tr.

Didelis vyras kalbose, bet mažas darbuose Al.

Mano žmogus mirė su visa kalba Skr.

Rado jį aukštynką an lovos ir jau be kalbos Brt.

Žiūrėk, Petronė visur buvo, o savo prigimtos kalbos nepakeitė Klvr.

Tarminiai pavyzdžiai rodo, kad kalbą žmonės supranta kaip gimtąją šnektą (17), tam tikrą proto, sąmonės, gyvybės ženklą, galėjamą kalbėti (15, 16), pašnekesį ir minčių dėstymą, bendravimą, kalbėjimo būdą (1, 2, 3, 4, 5, 6, 11), išreikštą, paskleistą mintį (7, 12, 13), nuomonę, įtikinimą (8, 9, 10, 14).

Taigi gyvojoje kalboje kalbos reikšmių ir atspalvių nedaug. Beje, senuosiuose raštuose daiktavardis *kalba* vartotas negausiai, dažniau jį vartojo Daukša: *Atminkite kalbą maną, kurią jumus tariau* DP528. *Tas nelaiko manų kalbų* DP237. *Piktos kalbos gadina gerus būdus* DP66. *Be oratorijos ir aukštos kalbos perkalbėjo ir pritraukė savęsp visą pasaulį* DP90. Tad kyla klausimas, gal pats žodis lietuvių kalboje yra gana naujas, gal anksčiau lietuvių kalboje būta kitų žodžių tai pačiais sąvokai reikšti. Viena yra aišku, kad *kalba* yra veiksmožodžio *kalbėti* derivatas.⁵ Etimologas J. Otrębskis teigia, kad pats žodis *kalba* yra sudarytas iš dviejų panašios reikšmės, bet skirtingos kilmės šaknų: „Lie. *kalbà*, -*ōs*, *kaĩbą* ‘Rede’ atsiradęs iš heterogeninės reduplikacijos: **kal-bā*. Pirmasis sandas **kal-* tapatus su šaknimi **kal-*, kurią regime sl. **kol-kolb*: r. *kolokol* ‘Glocke’, gr. *καλέω* ‘rufen, nennen’,

⁵ *kalbà* 4 p.a. 1. ‘mowa’, 2. ‘język’, 3. ‘przemówienie, mowa’, 4. ‘rozmowa’, pl. *kalbos* ‘sluchy, pogłoski’ – drw. postwerbalny od *kalbū*, *kalbėti* ‘mówić’ (zob. s.v.). (Smoczyński 2016: 471) Tiesa, lietuvių kalboje yra veiksmožodis *kaĩbti*, -*sta*, -*o*, vartojamas reikšme ‘pradėti kalbėti’: *Ar kalbsta jau tavo vaikas, bo mano jau prakalbo?* J. Tiesą sakant, visi kalbėjimą reiškiantys žodžiai yra susiję su šaknimi *kalb-*. Tai bus matoma toliau analizuojant *kalbos* ir *kalbėjimo* sinonimus.

lo. *calō*, *-āre* ‘aus-zusammenrufen’. Antrasis **kal-bā* sandas galbūt pamatuotas ide. šaknimi **bhā-*: le. *bajać*, *bajej* ‘fabeln, schwatzen’ bei *baśń* ‘Fabel, Märchen’, r. tarm. *bajaty*, *baity*, *baty* ‘reden, sprechen’, *basnʹ* ‘Fabel, Märchen’; lo. *fārī* ‘sagen’, gr. *φημί*, dar. *φᾶμι* ‘sage, kalbėti, sakyti’“ (LKEŽDB kalba).

Vadinasi, pats žodis turi senas šaknis, o norint suprasti tiriamos sąvokos reikšmę, būtina pažvelgti į pamatinį žodį. Šiuo atveju verta analizę pradėti nuo etimologijos. Smoczyński 1982 metais teigė, kad „baltiški verba dicendi reprezentuoja kelias ide. šaknis. Lie. *kalbėti*, *kalbù* turi šaknį **kel(ə)-*, kuri išplėsta elementu *-b-*. Tai matome, pirma, iš la. *kaļuōt* ‘plepėti, kalbėti’ ir, antra, iš gr. *καλέω* ‘kviečiu, šaukiu’, lo. *calō*, *-āre* ‘sušaukiu’, s. v. a. *halōn*, *holōn* ‘šaukti’“ (LKEŽDB kalbėti). Plačiau šio žodžio etimologiją jis yra aptaręs naujausiame (2016) žodyno leidime.⁶

LKŽ šiandien pateikia 7 žodžio *kalbėti* reikšmes:

1. galėti kuria kalba reikšti mintis; žodžiu reikšti savo mintis, jausmus, išgyvenimus, šnekėti: *Tos kalbos nekalbu, užmiršau (apie išmoktą svetimą kalba)* An. *Pašnibždomis kalbėti* Ndž. *Tėvas iškalbingas buvo, ka kalbės, kaip ledus krimis* Vvr.
2. skleisti mintis, skelbti: *Kalbėjo žmonės, kad bus sausa vasara, ir iškalbėjo* Vb. *Tu, kalba, nebegrišias išvažiavęs* Grž. *Žmonės kalbėjo, kad tam žemaičiui aitvaras visko prinešęs* J.Jabl.
3. ką nors bloga apie kitą sakyti, šmeižti; įtarti: *Vaikel, kaip drįsti tu taip ant tėvo kalbėti?* A.Vien.
4. liudyti, rodyti: *Faktai aiškiai kalba* DŽ.
5. svarstyti, minėti, aptarinėti: *Tas dalykas yra plačiai kalbamas spaudoje* rš. *Šiuo savo straipsniu kalbėtąjį (apie kurį čia buvo rašyta) docentą prašau dėl viso ko būti akylą* J.Jabl.
6. atmintinai sakyti (maldas): *Senutė poterius kalbėjo* Rm. *Ans kalba potrus kaip žirnius berdamas* Slnt.
7. tartis: *Kalbasi reikalauti geresnio apšvietimo* Grž.

⁶ kalbėti, kalbù (gw. kalbiù), kalbėjau 1. ‘mówić, rozmawiać’, 2. ‘obmawiać, oczerniać’, 3. ‘powtarzać co bezmyślnie’: poterius kalbėti ‘klepać pacierze’. Cps. pakalbėti ‘porozmawiać, pogawędzić; mówić różnymi językami; opowiedzieć coś z pamięci; oczernić kogo’, prikalbėti ‘namówić, naklonić’, sukalbėti ‘przemówić; dogadać się z kim (w obcym dialekcie a. języku)’, SD sukalbēt dukterį aņu ko «zrękować córkę, zmówić za kogo», uņkalbėti m.in. ‘zamawiać, zaklinać, zażęgnywać zaklęciami’. Refl. kalbētis ‘prowadzić rozmowę’, atsikalbėti ‘nagadać się, pogadać z kim do woli; sprzeciwiać się, być innego zdania’, pasikalbėti ‘porozmawiać’, susikalbėti ‘dogadać się, zmówić się, spiknąć się’. SD s.v. «mówię, loquor, dico, aio, pronuntio» notuje cztery synonimiczne czasowniki: kalbu, bilau, tariu, ižžundu žodį. Odpowiednik lot. kalbēt ‘głośno czytać (o uczniu)’, kalbētis ‘dużo mówić; ciągle się kłócić’. Jest to durativum na -ėti do ingressivum kalbti, kalbstù, kalbaū ‘zacząć mówić’, cps. prakalbti a. prakálbti ‘przemówić’ (Nebylys prakalbo ‘Niemowa przemówił’), prikalbu SD «przymawiam komu, przycinam», sukalbu SD «zaręczam», SD sukalbu kam moterį «naraiam, raię [komu kobietę]» (syn. dziewosłębię). Leksem kalb- łączy się przez s-mobile i SO *(s)kalb- z prymarnym czas. skelb-, zob. skélbti ‘głosić, ogłaszać’ (tak też ALEW 440). Inaczej LEW 207n. (s.v. kalbà), gdzie etymologia pierwiastkowa: do pie. *kelā-, *kelh- jak w lot. kaļuōt ‘schwätzen, reden’ i gr. θείαδω ‘Lärm’, θαιελ ‘rufen’ (zob. tez Kroonen 2013, 205, s.v. *halon- ‘to call’). (Smoczyński 2016: 471–472).

Pirmoji, antroji ir trečioji reikšmės gausiai paliudytos gyvojoje kalboje, jos labiausiai siejasi ir su *kalbos* pagrindinėmis reikšmėmis. Veiksmažodžio gerokai daugiau negu vedinio ir senuosiuose raštuose: *Nasrus turi, bet nekalba* Mž463. *Senovėje, sako, ir gyvuliai kalbėję* VoK131. *Išg tos priežasties regėjos man reikalinga, idant nū kalbėčio* DP132. *Už tiesą kalbu jumus* DP127. *Jis netur ... pikta kalbėti* BPII251. *Pradėjo kitais liežuviais kalbėti* BPII144. *Pasiuntinys apie sandarą kalbąs* SD71. *Tas moka gražiai kalbėti* K. *Saugokis, jeib ne ką pameluotumbei; jeib ne kokį melą kalbėtumbei* KII38.

Kaip matyti, veiksmažodis *kalbėti* siekia ide. prokalbės laikus ir iš esmės išlaikė savo reikšmę iki šių dienų: *kalbėti* – žodžiu reikšti mintis, tad *kalba* – žodžiu reiškiamą mintis.⁷

Sinonimai

Šio skyrelio moto galėtų būti K. Sirvydo sakiny: *Kalbu, bylau, tariu, išžandu žodį* SD156. *Sinonimų žodyne* (SŽ) pateikiama gana daug žodžio *kalba* sinonimų: **šneka** (Šnekos jiems netrūksta), **byla** (iškilminga, rimta kalba: Visi klausėsi išminčiaus bylos), **žosmė** (Klausykite! mano žosmės!), **niūksmas** (Prie alaus daug niūksmo), **suoka** (Ilga s.), **sakalas** menk. 2. (kokia nors proga kalbėjimas: Prie vaišių stalo jis kalbą pasakė) – **prakalba**, **oracija** psn. (Piršlio o.). Beje, šiame žodyne labai glaustai pateikta ir bendroji *kalbos* reikšmė – ‘žodinis minties reiškinys; to reiškinio sistema’. Tačiau grįžtant prie Sirvydo sakinio matyti, kad sinonimų turėtų būti gerokai daugiau, ypač kalbant apie veiksmažodžius, kurių sisteminėje koncepto analizėje apeiti negalima.

Vienas iš *kalbos* sinonimų yra **šneka**, LKŽ turintis 6 reikšmes:

1. Minčių reiškinio žodžiais sistema, kalba: *Man gražiausia tai lietuvių šneka* Plut. *Su žydu susikalbu, vokiškai moku, dar moku lenkišką šneką* Št. *Mama, ar negali gi išmokyti dabarykščios šnekos?! Čb. Vis tiek kožnas savo šneką turi: ir paukštis, ir žvėrukas* Pv. || gebėjimas reikšti mintis žodžiais: *Žirgas turėjo žmogaus išmintį, akimi mirkčiojo, ausimi karpė, tik šnekos jam trūko* BsMtlI260 (Vlkv).
2. Kas šnekama, sakoma kitam: **Šnekos jam netrūksta** DŽ. *Netiko jai tėvo šnekos* NdŽ. *Teta Kunigėliui savo šneka neįtiko* S. Čiurl.

⁷ Rytų Lietuvoje vartotas ir kitas kalbėjimą reiškiantis veiksmažodis *kalbasyti* reikšme ‘kalbėtis, šnekučiuoti’: *Kalbasija tarp savęs* J.Jabl. *Čia kalbasija seniokai* Sl. *Kiti susėda ant mokyklos prieklėčio, ir kalbasijam* rš. Nors dabartinėje vartosenoje jo nebegirdima, tačiau jis turi atitikmenų kitose kalbose ir susijęs su ta pačia, kaip ir *kalba*, ide, šaknimi: „č. veiksmažodis *klábositi* ‘kalbėti, pasakoti’, kaip ir slov. *blabositi*, turi -os- ir sunku jo nesieti su r. *koloboit* ‘niekus kalbėti’ bei su tokiais vediniais kaip *kolobójničat*. Visi šie žodžiai remiasi šaknimi *kel(ə)- (gr. *κέλαδος* ‘rikšmas’ ir t. t.), kurią neišplėstą reprezentuoja baltų-slavų grupė: la. *kaļuôt* ‘schwätzen’, r. *kólokol* ‘varpas’ ir t. t.“

Jakulis teigia, kad kalbant apie „lie. *kalbėti, kalba, -ėjo* = la. dial. *kalbēt* (la. *kalbināt*) ‘plepėti, kalbėti’ morfologinės struktūros požiūriu slavų veiksmažodžiui artimesnis būtų lie. *kalbāsyt*, šaknies struktūros požiūriu – lie. *klábėti, klāba, -ėjo* ‘1. bildėti; klibėti; barškėti; 2. plepėti’: la. *klabēt*, ‘bildėti, klibėti, taukšėti; plepėti, niekus taukšti’. Galima rekonstruoti tik garsažodinės kilmės šaknį *kalb- (*klab-, kleb) < bl.-sl. *kel- / *kal- ‘skleisti garsą / sklisti garsui’ (plg. plėtikliu -b neišplėstos šaknies la. *ka[-u]ôt* ‘t. p.’) < verb. ide. *(s)kel- / *(s)kol- / *(s)kǵ- ‘skleisti garsą (sklisti garsui)’. Veiksmažodžio *kalbėti* plėtiklis -b- laikytinas rytų baltų plėtikliu, nes kitose kalbose taip išplėstos šaknies veiksmažodžių nerasta.“ (LKEŽDB kalbasyti) ar tikrai toks turi būti žodis?”

- || pokalbis, pašnekesys: *Nelimpa šneka* rš. *Jis nesileidžia in šnekas* Ūd. *Ji tyliai žiūrėjo į visus, nesikišo į šneką* V. Bub.
3. Išreikšta nuomonė apie ką nors, nupasakojimas: *Nė teisybė, nė ką – tokia tik šneka* Gs. *Buvo šneka, kad jis ir anuos metus pas dėdę važiavo* Srd.
4. Žadas, amas: *Gulėjau ligoninėj, nuvežė be šnekos* Dg. *Tuoj be šnekos buvo ir numirė* Gs.
5. Šnekėjimo būdas, šnekėseną: *Mūsų paprasta šneka* Žsl. *Čia mūs šneka kap tie suvažinėti ratai (prasta)* Mrc.
 || tarmė, šneka: *Ir mano diedutis (senelis) tokia šneka šnekėdavo* Kkl. *Jau dzūko su jo šneka niekur nepakavosi (visuomet atskirsi, kad dzūkas kalba)* Srj.
6. Kalbos, paskalos, plepalai: *Šnekas tik paleido, o visai nieko nebuvo* Gs. *Aš savo akimi nemačiau, bet čia jau šnekos labai ejo* Dg.

Taigi *šneka* gyvojoje kalboje⁸ vartojama tokiomis pat reikšmėmis, kaip ir *kalba*. Pavyzdžiuose vietoj *šnekos* galima pasakyti *kalba* ir sakinio prasmė visiškai nepasikeis. Nors prie žodžio *kalba* nesama šeštosios *šnekos* reikšmės, tačiau ji visiškai įmanoma: *Šnekas / kalbas tik paleido, o visai nieko nebuvo. Aš savo akimi nemačiau, bet čia jau šnekos / kalbos labai ejo*. Šnekamojoje kalboje vartojamas ir fonetinis variantas *šneka*, tačiau jo reikšmės identiškos, tad čia atskirai neaptariamos.

Atskiro aptarimo reikalauja veiksmožodis, iš kurio padarytas daiktavardis, t. y. *šnekėti*. LKŽ duomenimis, jis vartojamas 5 reikšmėmis, kurių pirmos trys aiškiai rodo sąsajas su *kalba* ir *kalbėti*: ‘naudotis kalba reiškiant mintis, bendraujant su kitais, kalbėti’; ‘kalbėti, sakyti ką kam’; ‘reikšti kokią nuomonę apie ką’. Kitos dvi, nors reiškia tam tikrą kalbą, su žmonių kalba ir kalbėjimu susijusios personifikacijos ryšiu: ‘čiulbėti, švilpauti, krykšti, girgseti, karkti, kriuksėti, dūgzi ir pan’. (*Aplink sodą upė teka, viduj sodo paukščiai šneka* (d.) Sv.); ‘pukšėti, burbuliuoti, spragėti ir pan’. (*Kliuka, šneka pilvas* Rdn. *Upė [akmenuota] šnekėjo (gurgėjo) teip* Tlž.). Tačiau būtent šios reikšmės turi seną pamatą. Anot Smoczyński, *šnekėti* yra onomatopėjinės kilmės (2016: 1383): „Pochodzenie šnek- jest onomatopeiczne, podobnie jak w wypadku dn. snaken, snakken ‘gadać, paplać’ (⇒ nwn. schnacken ‘gadać, gawędzić’), niderl. snacken ts., por. LEW 1018. Brak apofonii (šnak-, šnik-) zdaje się to potwierdzać.“ Nors žodynai neteikia *šnekos* reikšmės ‘čiulbėjimas, švilpavimas, burbuliavimas ir t. t.’, tačiau ji visiškai įmanoma ir galbūt šiuolaikiniai diskursai tą patvirtintų.

Atkreiptinas dėmesys į tai, kad DLKŽ duomenimis *šneka* ir *šnekėti* vartosena traukiasi, jie bevartojami tik keliomis reikšmėmis: *šnekėti*: 1. kalbėti, 2. čiulbėti; *šneka*: 1. šnekėjimas, pokalbis, 2. bendravimas kalbos priemonėmis, paskalos.

Kitas *kalbos* sinonimas *byla* SŽ apibrėžiamas kaip ‘iškilminga, rimta kalba’, tačiau iš LKŽ pateiktų pavyzdžių matyti, kad senuosiuose raštuose, XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios autorių darbuose bei tarmėse šis žodis savo pagrindine reikšme nesiskyrė nuo *kalbos* vartosenos – pirmoji *bylos* reikšmė ir aiškinama sinonimais *kalba*, *šneka*:

⁸ Atrodo, kad *šneka* ir *šneka* bus tik šnekamosios kalbos žodžiai, nes senuosiuose raštuose (LKŽ duomenimis) nevartojami.

1. Kalba, kalbėjimas, šneka: *Kokia čia tavo byla* Tršk. *Bet motinos jau negirdžiu raminančios bylos* S.Nėr. *Visi išsižioję klausės tos bylos ir įtikėjo* M.Valanč. *Glaudomis ir palaidūne byla ... nusidėjo* DP272. *Būk toli nug piktų bylų* BB2Moz23,7.

Žodis *byla* turi ir kitų reikšmės atspalvių, gerokai nutolstančių nuo pagrindinės reikšmės:

3. Reikalas, dalykas: *Iš tų liekanų galima spręsti, kurie įrankiai vartota medžioklėje ir kurie naminėje byloje* J. Jabl. *Ir tada jau visa gydymo byla stabdoma, trukdoma* Vd.
4. Buvimas, laikas, metas: *Patamsio byloj apivogė* Ds. *Tada šilas nubunda, visa yra tylą, prasideda pamažu šventa dienos byla* A. Baran.
5. Aplinkybės, paprotys: *Žinai, miestelio byloj – prisirinko visokių žmonių* Pg.

Kaip matyti, *byla* nuo seno vartota ir kita reikšme – ‘teismo procesas’: *Tiesos, bylos bajorų* SD317. *Pralošiau teisme bylą* Š. *Vesk tu mano bylą ir išvaduok mane* BBPs119,153. *Tu darai sūdą ir bylą mano* MŽ520. Bei ‘vieno asmens ar vienos rūšies raštų rinkinys’: *Viršininkas liepė suieškoti bylą* Kn.

DLKŽ šios reikšmės teikiamos kaip pagrindinės šiuolaikinėje vartosenoje: 1. Teismo procesas; 2. Raštinės dokumentų rinkinys. O žodinė minčių reiškimo ir buvimo bei meto reikšmės nukeliamos į galą; 3. kalba, šneka (dažnai iškilminga); 4. buvimas, metas. Tai rodo šio žodžio, kaip minčių reiškimo reikšmės, traukimaši į pasenusių žodžių klodą, o pirmosios dvi reikšmės tapo teisės srities terminais, todėl šiuolaikinėje vartosenoje tokios dažnos. Kad *byla* iš tiesų praranda savo vartosenos pozicijas, rodo ir *bylos* vedinio *byloti* pirmoji reikšmė DLKŽ: ‘kalbėti, šnekėti, sakyti’ (su archajišku ar iškilmingu atspalviu).

Atkreiptinas dėmesys ir į tai, kad tiek DLKŽ, tiek SŽ, akcentuoja *bylos* iškilmingumą, rimtumą, nors tokia atskira reikšmė į LKŽ neįtraukta, o iš iliustracinių reikšmių pavyzdžių to iškilmingumo nematyti. LKŽ pateikia tik šio žodžio pirmosios reikšmės poreiksmį: prakalba, oracija: *Ilgai bylą bylojo* J. Jabl. *Trumpas aprašymas teip gražios ir išmintingos bylos* A. Baran. *Prakalba* ir *oracija* LKŽ aprašomi kaip atskiri žodžiai, kurių reikšmės labai artimos *kalbos* reikšmėms, kai kurios iš jų iš tiesų turi iškilmingumo atspalvį:

prakalba

1. Kokia nors proga sakoma kalba.
2. Įžangos žodis, pratarmė.
3. Apkalba.
4. Pažiūrų, nuomonių išdėstymas.

oracija

1. Kalba, prakalba.
2. Apeiginė kalba.
3. Piršlio kalba senoviškose vestuvėse.

Kaip matyti, abu žodžiai iš esmės yra *kalbos* sinonimai, tad tikslingiausia būtų juos kaip atskiras reikšmes įtraukti į *kalbą*, bet ne į *bylą*. Vis dėlto iškilmingumas *bylai* yra gerokai pritemptas. Iškilmingumo reikšme leidžia suabejoti vedinio *byloti* reikšmė, kaip pagrindinė teikiama LKŽ: 1. Kalbėti, šnekėti, sakyti: *Susieję kaimynai bylojo apie šį tą* Lš. *Senelė bylojo gražią pasaką* Lzd. *Jis teisme tep bylojo* Lp. *Ką judu bylota tarp savęs?* J. *Čia nėra reikalo plačiai byloti* S. Dauk. *Knygelės pačios bylo lietuvinykump ir žemaičiump* Mž8. *Iš tiesos, iš tiesos bylau jumus* MP185. Tą paremia ir *bylos* pamatinio žodžio *bilti*, *bilsta*, *bilo* etimologija. Veiksmažodis siejamas su prūsų *billīt*, latvių *bīlst*, *bīldēt*, rusų *балдѣть*, *балдыкатъ*, islandų *bylja* reiškiančiais ‘bildėti’, ‘kalbėti apie ką nerimta’, ‘plepėti’ (LKEŽDB *bilti*). Dar plačiau šio žodžio etimologiją yra aprašęs Smoczyński, tačiau iškilmingumo reikšmės ir jis nenurodo esant nė vienoje kalboje.⁹

Dar vienas SŽ teikiamas *kalbos* sinonimas yra *žosmė*, vartotas ir senuosiuose raštuose, ir tarmėse. LKŽ pateikia kelias šio žodžio reikšmes:

1. Kalba, prakalba, kalbėjimas: *Pasižiūrėkite laikraščių ir liaudies kalbėtojų žosmių* (prakalbų) Vr. *Liaukitės kalbėti, griežti, šokti, ... klausykite mano (piršlio) žosmės* JR48. *Vienam davė žosmę išminties, kitam žosmę mokslo* DP236. *Jis man nedavė jokios žosmės* Rdm.
2. Kalbėjimo būdas, balsas: *Aš tave pažinau iš žosmės* Lp. *Iš žosmės būtų lyg Antanas* Sn.
3. Atsikalbinėjimas, išsisukinėjimas.
4. Burna: *Kaip Zacharijas įrašė vardą bernelio ir praminė jį Jonu, tuojaus buvo atverti žosmė ir liežuvis* jo DP464.

Kaip matyti, trys *žosmės* reikšmės yra tapachios *kalbos* ir jau aprašytų sinonimų reikšmėms.

Daugiau dėmesio būtų vertas, nors SŽ ir neminimas, sinonimas *žodis* ir jo pamatinis veiksmažodis *žasti*. Kaip rašė Daukantas, „kiekviena kalba kilsta iš žodžių“, taigi, būtent jis gali būti artimiausias sinonimas. Iš tiesų, tik pirmoji *žodžio* reikšmė pateikiama kaip gramatikos termino apibrėžtis, o kelios tolimesnės rodo kai kuriuose kontekstuose jį esant gryniausią *kalbos* sinonimą: 2. ‘šneka, kalba’; 3. ‘šnekėjimas, kalbėjimas’; 7. ‘galėjimas kalbėti, žadas, amas’. Šią mintį paremia antrajai reikšmei iliustruoti pateiktas pavyzdys,

⁹ *bilti*, *bilstu* (war. *bylũ* < **bīlu* < **binlu*), *bilau* ‘zacząc mówić’, zwykle *prabilti* ‘przemówić, odezwać się’. Odpowiednik lot. *bilst* (zam. **bilt*), *bilstu*, *bildu* ‘powiedzieć, mówić; starać się o rękę’. Formacja bazuje na SZ **bīl*-C < pie. **hīH*-C od **bēl*-C < pie. **bhelH*- ‘wydawać dźwięk, brzmieć’ (LIV2 74), por. stang. *bellan* ‘ryczeć’, stwn. *bellan* ‘szczekać’ (-*ll*-z *-*lH*-). – Drw. typu *bil*-C: *bil*-dėti ‘stukać, kołatać’ (zob. s.v.). Odpowiednik lot. *bildēt*, *bildu*, *bil* *ju* ‘mówić, powiedzieć’, przest. ‘przemawiać’, *atbildēt* ‘odpowiedzieć’, *piēbildēt* ‘wspominać, napomykać o czym’ (⇒ iter. *bil*dināt ‘przemawiać, pozdrawiać; mówić dużo i długo’). – Drw. typu *bil*-V: prt. *bilau*, drw. *bilinti* *caus.* ‘wszczyznać rozmowę, zagadywać’, *bilus* ‘rozmowny’. Nawiązanie w stpr. *billīt* ‘mówić, powiedzieć’, prs. 3 os. *billa* a. *billi* (⇒ *billijsnans* obl.pl. ‘powiedzenie’, *preibillisnai* nom.pl. ‘obietnice’). – WSZ *byl*:- *bylā* (zob.). – Formacja prs. *bilstu* została zanalizowana 1p na *bilst*-u, stąd neopwk. *bilst*-, por. *bilsčioti* ‘stukać, np. w ścianę’, *bilsčius* ‘wrzawa, hałas’, *bilsdēnti* ‘lekko stukać’ (z **bilst*-enti), 2p na *bils*-tu, stąd neopwk. *bils*:- *bilsnōti* ‘trzaskać’, *bilsmas* ‘stuk, turkot’, n.jez. *Bilsas*, n.rz. *Bilsinyčia*. Do tego bals- jako SO do *bils*:- *balsas* (zob.), *balsnōti* ‘lekko zastukać, np. w okno’ (por. *gars*- ← *girs*-); *balst*- jako SO do *bilst*:- *balsterēti* b.z.a. ‘zastukać’, *bālsterti* ‘stuknąć’ oraz *balstinēti* ‘tłuc się, hałasować; włóczyć się’. Osobno zob. *balzinti*. (Smoczyński 2016: 118).

kuriame autorius pats nurodo tikslesnį posakio žodį: *O visas svietas vieną teturėjo liežuvį ir žodį* (paraštėje kalba) BB1Moz11,1. Kaip teigia etimologai, „ide. kalbų žodžiai, reiškiantys ‘žodis’, dažniausiai susiję su veiksmažodžiais, reiškiančiais ‘sakyti, kalbėti’ ir pan., pirminė jų reikšmė buvo ‘tai, kas pasakyta’ <...> Lie. *žōdis* ‘word, speech, information, language’ ir daiktavardinis veiksmažodis *žōsti* (*žōstu, žōdau*) ‘sakyti’ – veiksmažodžio *žāsti* (*žandū, žadaū*) ‘kalbėti’ vediniai. (LKEŽDB žodis).¹⁰ Veiksmažodis *žasti, žanda, žado* paliudytas tarmėse ir vartotas dviem reikšmėmis, kurios sutampa su *kalbėti* reikšmėmis: 1. ‘pasakyti, tarti’; 2. ‘busti, peikėtis’.

Nors SŽ nepateikiama, tačiau *kalbos* sinonimas yra ir daiktavardis *liežuvis*. Tai rodo net trys šio žodžio reikšmės: 4. Iškalba, sugebėjimas gerai šnekėti: *Gerą liežuvį turi, niekas jo neperkalbės* rš. *Dailaus liežuvėlio – kaip lapelė* Pc. 5. Apkalba; gandas, paskala: *Jis padarė tą liežuvį, man bėda* Ėr. 6. Kalba: *Šnekasi tarp savęs kaži kokiūom liežuviu* LB213. *Naujais liežuviais kalbės* BPI412. *Dailidėmus stulpo Babilonijos ... liežuvius sumaišė* DP475. Šiuolaikiniam kalbos vartotojui gali pasirodyti, kad čia kalbama apie perkeltines reikšmes, tačiau daugelyje kalbų *liežuvis* turi reikšmes ‘organas, kalbos padargas’ ir ‘kalba’: „Daugelyje k. tas pats žodis žymi 2 sąv.: ‘liežuvis’, ‘kalba’. Lie. *liežuvis* (turėjo įtakos veiksmažodis *liežiu* ‘laižau’) giminiškas lo. *lingua* < *dingua* (dėl *lingere* ‘laižyti’ įtakos), s. air. *tenge*, go. *tuggō*, pr. *inzuvis*, s. vok. *zunga*, s. sl. *językū* (dėl neaiškios priežasties nukritęs pradžios *d*) ir t. t., visi < ide. **d̥ṅghwā-* (arba panašios)“ (LKEŽDB *liežuvis*).

Dar vienas sinonimas glaudžiai susijęs ne tik su *kalba*, bet ir su jau aprašytu veiksmažodžiu *šnekėti* – **suoka**. Pirmoji šio žodžio reikšmė ‘suokimas, čiuļbėjimas’, kitos dvi rodo tam tikrais atvejais *suoką* esant kalbos sinonimu: 2. Kalbėjimas, kalba: *Jie monija lietuvninkams, kad tie jų suokai pritartų* prš.; 3. Šnekta, tarmė: [Ugnies knygele] *čia, pagal mūsų krašto suokos parrašęs, skelbu antrą atvejį* S. Dauk. *Kalbos mokslas begalę šnektų (suokų) suskirsto didesniais šnektų būriais* K.Būg. Antroji reikšmė turi įtikinimo atspalvį, o trečiosios iliustraciniai pavyzdžiai rodo, kad gimtoji kalba žmogui yra skambi, miela – kaip paukščio čiuļbėjimas.

SŽ žodynas teikia keletą *kalbos* sinonimų, kurie turi daugiau ar mažiau išreikštą neigiamą konotaciją. Vienas iš jų yra **niūksmas**. Tai gyvosios kalbos, ne rašto, žodis, vartojamas reikšme ‘šneka, kalba’: *Prie litro bus daugiau niūksmo* Aps. *Suparalyžavo, iškraipė ir niūksmą visą* Brsl. *Klausio durnų bobų niūksmo* Rš. Taigi *niūksmas* yra neaiški, nemaloni ausiai kalba. Kitas sinonimas, turintis panašią konotaciją, yra **sakalas**. Jau pats reikšmės pateikimas ‘šnekalas, kalba’ rodo, kad taip apibūdinama tam tikra kalba – nesuprantama, nemaloni, tuščia: *Sako, sako, bet nieko nēr iš to jo sakalo (nesupranti, ką jis sako)* Šln. *Čia be jokių sakalų: tryse žinom, ir kad šventa būt* Pv. *Aš be tavo sakalo žinau, ką jis vagis* Dbč.

¹⁰ Tą patį abliauto laipsnį turi lie. *žādas* ‘kalba, balsas, garsas, pažadas; sąmonė’, *žadū, žadėti, pra-žastis* ‘pažymins, pavadinimas’. Vienintelis išlikęs jiems giminiškas žodis – la. veiksmažodis *zadināt* ‘ginčytis, tyliai kalbėti; išjuokti; kaltinti’ Netiesiogiai bendrašakniais greičiausiai laikytini gr. *ῥηθεω*, dorėnų *ῥαθεω* ‘džiaugtis, būti patenkintam’, toch. AB *kāt-* ‘t. p.’ ir kt. Baltų, graikų, tocharų formos kilusios iš **ǵ₂H₂dʰ-*: **ǵ₂, dʰ-*. Semantinis skirtumas turi analogijų, pvz., plg. vedų *nādati* ‘džiaugiasi, džiugina, yra patenkintas, laimingas’ ir vedų *nādati* ‘garsai, griausmai, kauksmai, verksmai’ ir pan. (LKEŽDB žodis).

Apibendrinant sinonimų analizę galima teigti, kad *kalbos* sinonimų vartojama gana nemažai ir kiekvienas turi savo vartojimo sferą bei kontekstą.

Antonimai

Antonimų žodyne (AŽ) pateikiamas tik vienas žodžio *kalba* antonimas – **tyla**. *Kalba* čia apibrėžiama bendriausiais bruožais – kaip ‘praktinis gebėjimas mintis reikšti žodžiais’, o **tyla** – ‘nieko nesakymas’ (*Tyla – tai auksas, kalba – sidabras* Sim.). Toks pat antonimas yra ir *kalbos* sinonimo *byla*: *byla* – kalbėjimas; *tyla* – nekalbėjimas (*Geresnė tyla, jeb kokia byla* Sch. *Tyla – gera byla* flk.) (AŽ). Tačiau gyvojoje kalboje antonimų, be abejo, esama ir daugiau, pavyzdžiui, LKŽ teikiamas **nežadas**, kurio reikšmės yra ‘nebylumas’, ‘negalėjimas kalbėti’ (*Jie rado galvažudį visiškame nežade ir karštinėje* rš.). Tai tas pats tylėjimas, tik *tyla* čia turi kitą atspalvį – ji susijusi su žmogaus negalia.

Išvados

Nors žodynai pateikia gana platų leksikografinį vaizdą, tačiau iš dešimties LKŽ reikšmių gyvajai kalbai būdingos tik keturios. Tai rodo iliustraciniai pavyzdžiai. Kitos reikšmės susijusios su *kalbos* samprata moksle ir specialiuosiuose žodynuose. Taigi suprasti, kas lietuviams yra *kalba*, iš žodyno medžiagos neįmanoma (todėl prasminga tampa viso koncepto analizė ir kognityvinė definicija), tuo labiau, kad žodynas nepildomas šiuolaikinių diskursų pavyzdžiais. Tačiau tarminiai pavyzdžiai leidžia daryti išvadą, kad *kalbos* vartotojams *kalba* yra gimtoji šneka, tam tikras proto, sąmonės, gyvybės ženklas, galėjimas kalbėti, pašnekesys ir minčių dėstymas, bendravimas, kalbėjimo būdas, išreikšta, paskleista mintis, nuomonė.

Sinonimų žodyne pateikiama gana nemažai *kalbos* sinonimų, tačiau ne visi jie yra lygiaverčiai. Sinonimai *šneka* ir *žosmė* iš tiesų vartojami tomis pačiomis reikšmėmis kaip ir *kalba*, tad galima teigti, kad šie žodžiai gali būti vartojami sinonimiškai. Gana artimas savo reikšmėmis yra kitas sinonimas *byla*, bet jis turi daugiau savų atspalvių ir reikšmių, nesusijusių su *kalba*. Atkreiptinas dėmesys, kad *bylos* išskilmingumas žodyne gerokai pritemptas (to nerodo iliustraciniai pavyzdžiai), o jos pirmos reikšmės poreikšmis *prakalba* ir *oracija* yra labiau susijęs su *kalba*, ne *byla*. Žodyne pateikiamas ir gana siauros vartosenos sinonimas *suoka* bei neigiamą konotaciją turintys sinonimai *niūksmas* ir *salakas*. Kaip matyti, kalboje egzistuoja ir daugiau kontekstinių sinonimų, kurių nenurodo *Sinonimų žodynas – žodis, liežuvis*.

Naujas reikšmės gali išryškinti ir antonimai, tačiau *kalbos* atveju *Antonimų žodynas* pateikia tik vieną antonimą *tyla*. Gyvojoje kalboje antonimų esama ir daugiau, pavyzdžiui, LKŽ teikiamas **nežadas**, kurio reikšmės yra ‘nebylumas’, ‘negalėjimas kalbėti’. Šis antonimas gal ir nėra toks absoliutus, kaip *tyla*, tačiau, kalbant apie sąvokos sampratą, jis taip pat labai svarbus.

Santrumpos

- A. Baran. – Antanas Baranauskas
Al. – Alytus
An. – Anykščiai
Aps. – Apsas, Breslaujos r., Vitebsko sritis, Baltarusija
A. Sal. – Antanas Salys
A. Vien. – Antanas Vienuolis
BB. – *Biblia tatai esti Wissas Schwentas Raschtas Lietuwischkai pergulditas per Jana Bretkuna Lietuwos Plebona Karaliaucziuiie* (1590 m. rankraštis)
Blv. – Jonas Balvočius-Gerutis
BP. – *Postilla tatai esti Trumpas ir Prastas Ischguldimas Euangelii sakamuii Baszniczoie Kriksch-
czionischkoie nuog Weliku ik Aduento. Per Jana Bretkuna Lietuwos Plebona Karaliaucziuiie Prusuosu*
Brl. – Breslauja (Braslavas), Vitebsko sritis, Baltarusija
Brt. – Bartinkai, Vilkaviškio r.
BsMt. – J. Basanavičius *Lietuviškos pasakos*
Čb. – Čiobiškis, Širvintų r.
Dbč. – Dubičiai, Varėnos r.
Dg. – Daugai, Alytaus r.
Ds – Dusetos, Zarasų r.
DP – *Postilla Catholicka*
DŽ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*
Ėr. – Ėriškiai, Panevėžio r.
Grž. – Grūžiai, Pasvalio r.
Gs. – Geistarai (Didvyžiai), Vilkaviškio r.
J. – *Litovskij slovar' A. Juškeviča s' tolkovaniem' slov' na russkom' i polskom' jazykach'*
J. Jabl. – Jonas Jablonskis
JR. – *Svotbinė rėda Veluonyčiu Liėtuviu surašyta par Antaną Juškevičę 1870 metuose*
K. – *Littauisch–deutsches Wörterbuch von Friedrich Kurschat*
K. Būg. – Kazimieras Būga
Kkl. – Kiaukliai, Širvintų r.
Klvr. – Kalvarija, Marijampolės r.
Kn. – Kauno artimoji apylinkė
Kt. – Keturvalakiai, Vilkaviškio r.
LB. – *Litauische Volkslieder und Märchen aus dem preussischen und dem russischen Litauen, ge-
sammelt von A. Leskien und K. Brugman*
Lp. – Leipalingis, Lazdijų r.
Lš. – Liškiava, Varėnos r.
Lzd. – Lazdijai
MP. – *Postilla Lietwizska Tatai est Ižguldimas prastas Ewangelii qnt kožnos Nedelios ir Szwentes
per wisus metus, kurios pagal buda sena Bažnicziy Dieva est skaitomos. Nu isz nauia su didžiu perweiz-
deghimu est ižduota ... Wilnivy per Jokubą Morkuną*
Mrc. – Marcinkonys, Varėnos r.
M. Valanč. – Motiejus Valančius
Mž. – Mažvydas
Nj. – Naujamiestis, Panevėžio r.
Ndž. – *Lietuvių rašomosios kalbos žodynas*
Pc. – Pociūnėliai, Radviliškio r.
Pg. – Pagiriai, Kėdainių r.
Plut. – Plutiškės, Marijampolės r.

Pv. – Pivašiūnai, Alytaus r.
 Rdn. – Raudėnai, Šiaulių r.
 Rdm. – Rudamina, Lazdijų r.
 Rm. – Ramygala, Panevėžio r.
 Rš. – Rimšė, Ignalinos r.
 rš. – raštų žodis ar sakiny
 S. Čiurl. – Sofija Čiurlionienė
 S. Dauk. – Simonas Daukantas
 SD. – *Dictionarium trium linguarum, In usum Studiosae Iuventus, Avctore ... Constantino Szyrwid*
 Skr. – Skirsnemunė, Jurbarko r.
 SInt. – Salantai, Kretingos r.
 Sn. – Seinai, Suvalkų vaivadija, Lenkija
 S. Nėr. – Salomėja Nėris
 Srd. – Seredžius, Jurbarko r.
 Strj. – Seirijai, Lazdijų r.
 Srv. – Surviliškis, Kėdainių r.
 Sv. – Svėdasai, Anykščių r.
 Šln. – Šiaulėnai, Radviliškio r.
 Št. – Šėta, Kėdainių r.
 Šts. – Šatės, Skuodo r.
 Tilž. – Tilžė
 Tr. – Traupis, Anykščių r.
 Tršk. – Troškūnai, Anykščių r.
 Ūd. – Ūdrija, Alytaus r.
 Vb. – Vabalinkas, Biržų r.
 V.Bub. – Vytautas Bubnys
 Vd. – Vydūnas
 Vdžg. – Vadžgirys, Jurbarko r.
 VoK. – E. Vol'ter'. Litovskij katicizis' N. Daukšy.
 Vr. – Antanas Vireliūnas
 Vvr. – Veiviržėnai, Klaipėdos r.
 Žsl. – Žasliai, Kaišiadorių r.

Šaltiniai

AŽ – *Antonimų žodynas*. Prieiga: <http://lkiis.lki.lt/antonimu>.
 DLKŽ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. Prieiga: <http://lkiis.lki.lt/dabartinis>.
 LKEŽDB – *Lietuvių kalbos etimologinio žodyno duomenų bazė*. Prieiga: <http://etimologija.baltnexus.lt/?w=kalba>
 LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas*. Prieiga: <http://www.lkz.lt>.
 SŽ – *Sinonimų žodynas*. Prieiga: <http://lkiis.lki.lt/sinonimu>.

Literatūra

BARTMIŃSKI, J., 2014. *Polskie wartości w europejskiej aksjoserferze*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
 BARTMIŃSKI, J., 2015. Perspektywa semazjologiczna i onomazjologiczna w badaniach językowego obrazu świata. *Poradnik Językowy*, 1, 14–29.
 DAUJOTYTĖ, V., 2018. Kas savaiame suprantama. *alkas.lt*. Prieiga: <http://alkas.lt/2018/05/11/v-daujotyte-kas-savaiame-suprantama/> [Žiūr. 2018 05 15].

GRINN, F., VAILLANCOURT, F., 1997. The Economics of Multilingualism: Overview of the Literature and Analytical Framework. *Annual Review of Applied Linguistics*, 17, 43–65.

GUDAVIČIUS, A., 2009. *Etnolingvistika: (tauta kalboje)*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.

PAPIEVIŠ, V., 2017. Lietuvių kalba yra mano namai. *15min*. Prieiga: <https://www.15min.lt/kultura/naujiena/asmenybe/rasytojas-v-papievis-lietuviu-kalba-yra-mano-namai-285-806806/> [Žiūr. 2018 03 20].

RUTKOVSKA, K., SMETONA, M., SMETONIENĖ I., 2017. *Vertybės lietuvių pasaulyvaizdyje*. Vilnius: Akademine leidyba.

RUTKOVSKA, K., 2015. Koncept DOMU (NAMAI) w języku i kulturze litewskiej. In: *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*. T. 1. DOM. Red. J. Bartmiński, I. Bielińska-Gardziel, B. Żywicka. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 61–88.

RUTKOVSKA, K., 2016. NAMŲ konceptas lietuvių kalboje ir kultūroje. *Lietuvių kalba*, 10. Prieiga: <http://www.lietuviukalba.lt/index.php/lietuviu-kalba/article/view/207/164> [Žiūr. 2018 03 20].

SMETONA, M., SMETONIENĖ, I., RUTKOVSKA, K., 2016. Koncept PRACY (DARBAS) w języku i kulturze litewskiej. In: *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*. T. 3. PRACA. Red. J. Bartmiński, M. Brzozowska, S. Niebrzegowska-Bartmińska. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 67–92.

SMETONA, M., SMETONIENĖ I., 2016. DARBAS (PRACA) w niektórych dyskursach litewskich. *Etnolingwistyka*, 28, 101–116.

SMETONA, M., 2016. Europos samprata lietuvių sąmonėje. *Parlamento studijos*, 20, 133–157. Prieiga: <http://www.parlamentostudijos.lt/Nr20/files/133-157.pdf> [Žiūr. 2018 03 20].

SMETONIENĖ, I., 2015. GARBĖS koncepto analizė. *Filologija*, 20, 62–74.

SMETONIENĖ, I., 2015. Lietuviška garbės samprata. *Parlamento studijos*, 18, 63–83. Prieiga: <http://www.parlamentostudijos.lt/Nr18/files/4.pdf> [Žiūr. 2018 03 20].

SMETONIENĖ, I., 2016. Is Honor Still Important for Lithuanians? *Lituanus*, 62 (1), 23–39.

SMETONIENĖ, I., 2016. HONOR (GARBE) w języku i kulturze litewskiej. In: *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*. T. 5. HONOR. Red. P. Sotirov, D. Ajdačić. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 89–114.

SMOCZYŃSKI, W., 2016. *Słownik etymologiczny języka litewskiego*. 2 patikslintas ir papildytas leidimas. Prieiga: <https://dl.dropboxusercontent.com/u/21280621/Smo%D1%81zy%C5%84ski%20W.%20S%C5%82ownik%20etymologiczny%20j%C4%99zyka%20litewskiego.pdf>.

VYDŪNAS, 1990. *Raštai I*. Vilnius: Mintis.

ZABORSKAITĖ, V., 1992. Apie kalbą. In: *Gairės: mokytojam ir moksleiviams*. Kaunas, 57–66.

АПРЕСЯН, Ю. Д., 1995. *Интегральное описание языка и системная лексикография*. Москва: Школа «Языки русской культуры».

Irena Smetonienė

Vilnius University, Lithuania

Research interests: rhetoric, stylistics, history and theory of the standardization of language, language policy, ethnolinguistics

Anželika Smetonienė

Institute of the Lithuanian Language, Lithuania

Research interests: word-formation, lexis, linguistic relationship, old writings

The Image of LANGUAGE in Lexicographical Sources. Analysis of Systematic Data

Summary

Language is one of the essential values of the nation, which encodes not only the culture and the identity of the nation, but also what is called national psychology. The article aims at revealing the image of the concept LANGUAGE in modern lexicographical sources. Attention is drawn to the fact that in the *Dictionary of Lithuanian Language* only 4 out of 10 meanings of ‘kalba’ (language) are witnessed in present-day spoken language, however, namely they show how the concept is understood by the users of

the language. The *Dictionary of Synonyms* provides quite a few synonyms of the language but not all of them are equivalent. Synonyms ‘šneka’ (speech) and ‘žosmė’ are used in the same sense as the language. Another synonym ‘byla’ is quite close to the meanings of the language. However, it has more meanings and some of them are unrelated to the language. The study reveals that there are more contextual synonyms in the speech, such as ‘žodis’ (word), ‘liežuvis’ (tongue). The new meanings can also be highlighted by the antonyms but in the case of language, the *Dictionary of Antonyms* presents only one – ‘tyla’ (silence). There are more antonyms in the spoken language.

KEYWORDS: Language, Meaning, Synonyms, Antonyms, Vocabulary, Etymology.

Irena Smetonienė is a professor in the Department of Philology at the University of Vilnius. In 2009 she published a monograph entitled *Reklama...Reklama? Reklama! (Advertisement... Advertisement? Advertisement!)*, in 2017 with K. Rutkovska and M. Smetona *Vertybės lietuvių pasaulėvaizdyje (Values of the Lithuanian Worldview)*.

Anželika Smetonienė, PhD, obtained the degree of Bachelor of Philology in Vilnius University. Later she completed the postgraduate study programme of Lithuanian Linguistics in Vilnius University and obtained the degree of Master of Philology. In 2015 defended the doctoral dissertation *Suffixed Slavic loan verbs and hybrids of the Lithuanian language (in the 16–17 c. texts of the Grand Duchy of Lithuania)*. Currently she is working at Institute of the Lithuanian Language, Research Centre of Written Heritage. She published 8 articles on the topic of her research area.

Pateikta / Submitted 2018 05 24

Priimta / Accepted 2018 07 31